

## НУЛЬОВІ ПОНЯТТЯ У ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Глибокі трансформаційні процеси, що відбулись у суспільному житті в Україні з моменту набуття незалежності, спричинили динамічний, а деколи й бурхливий розвиток законодавства: щодня воно піддається численним змінам і доповненням. Така практика стала нормальним явищем для багатьох постсоціалістичних держав – приймається велика кількість нормативно-правових актів, ратифікуються міжнародні договори, що не встигають закріплюватись у суспільному житті. Виникає проблема узгодження нормативного матеріалу, а також практичної реалізації законодавчих положень. У зв'язку з цим можна досліджувати різноманітні причини недосконалості вітчизняного чинного законодавства, серед яких досить помітною є логічна недосконалість. Зокрема, мова йде про наявність так званих нульових понять, тобто таких законодавчих положень, що не мають або не можуть мати реального підґрунтя у правовій та соціальній дійсності. Останнє призводить до суттєвих проблем при здійсненні правозастосовної діяльності, зокрема у процесі інтерпретації та аплікації (застосуванні) таких положень.

Проблему існування нульових понять у сучасному українському законодавстві необхідно розглядати у контексті проблем законотворчості. У теорії права дослідженням цих проблем займались, зокрема, Д.А. Керимов, Ю.О. Тихомиров, О.І. Ющик, Н.М. Пархоменко, О.Б. Лазарев та інші. Насамперед, вчених найбільш цікавили питання законодавчої техніки, прогалин у законодавстві, алогізмів і неточностей у законодавчих категоріях тощо. Однак проблеми невідповідності нормативно-правових положень існуючій правовій дійсності залишаються мало дослідженими.

Отже, дане дослідження по суті є пілотним аналітичним проектом – спробою провести логіко-семантичний аналіз нульових понять, експлікованих з чинного національного законодавства. У зв'язку з цим *завданнями*

дослідження є розгляд проблемних питань щодо генезису і розвитку логічної теорії нульових понять, визначення критеріїв та логіко-операціональних аспектів класифікації нульових понять з чинного законодавства України, з'ясування причин появи нульових понять у чинному українському законодавстві, а також пошук методів попередження появи нульових понять при здійсненні законодавчої діяльності.

Тематика нульових понять у логіці є дискусійною і до сьогодні знаходить неоднозначні інтерпретації. За словами Й.Н. Бродського, ми розмірковуємо не лише про те, що існує реально або існувало в минулому, але і про те, чого не існує в дійсності, про можливе і неможливе, а також про таке, що не можливо сказати, чи існує воно насправді [2, с. 64]. Однак визнання таких понять у логіці було доволі тривалим процесом: можливість тотального відриву від онтології у процесі формування понять принципово не визнавалась вченими доволі-таки довгий період. Так, робота Аристотеля “Категорії”, в якій він дає характеристику поняттям, класифікує їх, нульові поняття не згадуються. Лише у роботі “Про тлумачення” філософ торкається цього питання, говорячи про те, що можливо уявити будь-який об'єкт, і відповідно надати йому ім'я і сформувані поняття, однак якщо воно не буде мати свого дійсного аналога, то вважатиметься *хибним* [1, с. 93].

Стереотип хибності нульових понять, власне, було зруйновано І. Кантом. У роботі “Критика чистого розуму” він впроваджує категорію “чистих розсудливих понять”, які є вільними від предметів досвіду і розповсюджуються на предмети спостереження взагалі, незалежно від того, чи схоже воно з нашим спостереженням, чи ні. Такі поняття утворюються шляхом припущення існування об'єкту, що знаходиться поза чуттєвого досвіду, як даний через заперечення предикатів усіх реально існуючих об'єктів [5, с. 201-203].

Сьогодні існує декілька наукових позицій з приводу даної проблеми: одні вчені (Б. Рассел) зазначають, що істинність судження не залежить від наявності в ньому нульових понять, тобто навіть неекзистенційне судження може бути істинним; інші вчені-логіки (Р. Картрайт) пропонують поділити нульові поняття на два види: до першого належать такі поняття, які містять предикат існування у літературі, міфології тощо (“Пегас”, “Гамлет”, “Єдиноріг”), а до

другого – такі, що не можуть мати жодного предикату існування (наприклад, “дружина Гамлета”); неотомісти ж визнають, що будь-які, навіть логічно нульові поняття (“місто, що знаходиться північніше самого себе”), є істинними, оскільки сферою їх існування є так званий нульовий вимір [2, с. 70]. Тож в цілому дана проблема у логіці залишається дискусійною.

Проблема нульових понять розглядається також у вимірі семантики – особливої аналітичної системи семіотики, що вивчає співвідношення знаку до його значення, а також у логічній семантиці, яка вивчає зазначені співвідношення у формалізованих мовах з іншою системою значень. Думається, доцільним буде розглянути дану проблему також з точки зору семіотики, оскільки, як зазначав Ч. Пірс: “Логіка у своєму найбільш загальному смислі є всього лише іншою назвою семіотики, квазі-необхідного або формального вчення про знаки” [7, с. 176]. Найперше дану проблему у семіотиці охарактеризував Ч. Морріс. Її рішення він вбачав у тому, що значення будь-якого знаку є його десигнатом, тобто класом об’єктів, для позначення яких цей знак застосовується. Десигнат не є річчю, це є рід об’єкту або клас об’єктів, який може включати багато членів класу, один, або не включати жодного. Денотатом знаку є множина реально існуючих об’єктів, що складають його значення. Тому не виникає ніякого протиріччя, коли кажуть, що у будь-якого знаку є десигнат, однак не кожен знак співвідноситься з чимось реально існуючим. Це правило розповсюджується на будь-які види знаків, зокрема і на індексальні, тобто такі, що безпосередньо вказують на значення (жести, займенники, посилання). Зазначені твердження можуть слугувати теоретичним обґрунтуванням для наявних проблем з бланкетними і відсилочними диспозиціями норм, про що йтиметься далі [12, с. 39-41].

Повертаючись до власне логічних проблем, пов’язаних з нульовими поняттями, варто зазначити, що важливим є питання їх класифікації. Їх прийнято поділяти на логічно і фактично нульові поняття (Є.К. Войшвілло); на хибні, гіпотетичні й необхідні (поняття-ідеали) відповідно до специфіки їх формування (К.П. Руденко). Однак сьогодні також висловлюється думка про можливість класифікувати нульові поняття за критерієм змісту і обсягу, як, власне, і будь-які інші (непорожні) поняття (М.Д. Тофтул) [13, с. 29].

Тож на базі окремих прикладів нульових понять у чинному законодавстві України наведемо їх класифікацію. Логічно нульовим є поняття, яке містить логічно суперечливу характеристику об'єктів, що формують його обсяг. Приклади логічно нульових понять зустрічаються у різних галузях національного законодавства. Так, найбільш відомим в цьому плані є положення ст. 115 Кримінального Кодексу України, де законодавець визначає убивство як “*умисне* протиправне заподіяння смерті іншій людині”, а у ст. 119 передбачено “Убивство через *необережність*” [6, Ст. 131]. Якщо співставити ці поняття, то виходить “*умисне* протиправне заподіяння смерті іншій людині через *необережність*”, тобто змістовно видова ознака суперечить родовій. Інший приклад лежить у площині хронічної колізійності Цивільного кодексу та Господарського кодексу України. Зокрема ст. 207 ГК України визначає поняття недійсних зобов'язань як таких, що суперечать закону, інтересам держави і суспільства або укладені з порушенням господарської компетенції і *можуть бути визнані судом недійсними* [3, Ст. 144]. ЦК України у ст. 213 по-перше говорить про недійсні *правочини* (а не зобов'язання) і поділяє такі правочини на нікчемні, недійсність яких встановлена законом і не потребує визнання у судовому порядку, і оспорювані, недійсність яких встановлюється судом. З вищезазначеного зрозуміло, що положення ГК містить логічно суперечливу характеристику - диспозитивний судовий порядок визнання правочину недійсним, що не відповідає аналогічним положенням ЦК. Тому поняття *недійсного зобов'язання* у ГК є логічно нульовим.

Фактично нульовим є поняття, яке містить таку характеристику предметів, що входять до його обсягу, що унеможлиблює їх реальне існування. Прикладом фактично нульових понять у законодавстві може бути положення п. 2 ч. 3 ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, де однією із осіб, що можуть виступати у якості захисника у справі, є *фахівець у галузі права* [8, Ст. 234]. Повноваження на участь у якості захисника такій особі надається спеціальним законом, однак останнього на даний момент не існує, а п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві” від 24.10.2003 року безпосереднього вказує на те, що правильною визначається

практика тих судів, які за відсутності зазначеного закону не допускають до захисту таких фахівців. Інший приклад – ч. 4 ст. 124 Конституції України визначає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і *присяжних*. У Законі України “Про судоустрій” від 7 лютого 2002 року міститься ряд статей, що детально регламентують порядок організації суду присяжних, однак процедурні питання поки що не врегульовані у законодавстві, тому наразі поняття “*присяжні*” є фактично нульовим. До фактично нульових можна також віднести поняття, які виникають внаслідок неправильного використання законодавцем бланкетних і відсилочних диспозицій. Так, деякі закони, постанови чи інші нормативно-правові акти відсилають до положень актів, які або втратили, або ще не набули чинності. Зокрема постанови Пленуму Верховного Суду, прийняті до вступу в силу нових Кримінального і Цивільного кодексів, вказують на положення відповідних кодексів 1960 та 1963 років, які втратили чинність. Інший приклад – положення ст. 505 ЦК, яка відсилає до спеціального закону, що визначає перелік відомостей, які не можуть бути віднесені до комерційної таємниці. Однак сьогодні дане питання регулюється *Постановою* Кабінету Міністрів України від 9 серпня 1993 року.

Відповідно до іншої класифікації нульові поняття поділяються на хибні, гіпотетичні і необхідні (поняття-ідеали).

Хибні поняття за змістом тотожні логічно і фактично нульовим, тому додаткових уточнень тут не потрібно. Необхідні поняття формуються шляхом ідеалізації, яка полягає у наділенні предметів певними властивостями, яких вони не мають або, навпаки, позбавленні їх певних властивостей. Найвідомішим прикладом необхідних нульових понять в національному законодавстві є положення ст. 1 Конституції України, яка визначає нашу державу, зокрема, як соціальну і правову, хоча поки що це не відповідає дійсності. Ст. 33 містить право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, на свободу пересування, однак фактично, поки існує інститут прописки, це право не може бути реалізоване у повному обсязі, тож поняття “право на свободу пересування” також є поняттям-ідеалом.

Гіпотетичні поняття формуються на рівні правової доктрини, тому такий різновид у законодавстві не повинен зустрічатись. Але в деяких випадках виникає неотрефлексована невизначеність щодо перспектив існування того чи іншого закону і, відповідно, логічна невизначеність щодо понять, з яких складається цей закон. З теоретичної точки зору, одне і те ж поняття в теперішньому часі може інтерпретуватись як нульове фактично хибне (предмета фактично немає), а в перспективі майбутнього воно може інтерпретуватись як гіпотетичне (бо передбачається його майбутнє існування). Так, наприклад, сьогодні суду присяжних в Україні фактично немає, але передбачається, що він повинен колись з'явитись. Але це не означає, що поняття “суд присяжних” має право на існування у чинному національному законодавстві. В даному разі це розбіжності між теоретичною і практичною точками зору на одне і те ж поняття “суд присяжних”.

Думається, що слушною є точка зору М.Д. Тофтула, який класифікує нульові поняття за критерієм змісту і обсягу. Так, за обсягом нульові поняття у законодавстві можна поділити на загальні і одиничні. До одиничних нульових понять належать такі поняття, обсяг яких еквівалентний одиничному уявному об'єкту. Одиничним є, наприклад, поняття Апеляційного суду України, яке міститься у ст. 18 Закону України “Про судоустрій”, який наразі не створено і є програмним положенням в рамках судової реформи (яка, до речі, сьогодні активно переглядається). Загальним нульовим поняттям є таке поняття, обсяг якого складає певна множина уявних об'єктів. Таким, зокрема, було положення ст. 19 про адміністративні суди у Законі України “Про судоустрій” до 2007 року (до моменту їх створення) [11, Ст. 180].

За змістом нульові поняття у чинному законодавстві можна поділити на абстрактні й конкретні. Абстрактними є нульові поняття, що містять в своєму обсязі об'єкти, які мають абстраговані, відокремлені від певних предметів ознаки, тобто, властивості або відношення. Конкретні нульові поняття містять уявний предмет. Це, наприклад, положення ч. 2 і ч. 3 ст. 741 ЦК – “розірвання безоплатної ренти з подальшою сплатою річної суми ренти” та “розірвання оплатної ренти з подальшою сплатою вартості переданого майна та річної суми ренти”, що виникли внаслідок необачності законодавця, який випадково

поміняв місцями наслідки розірвання договору ренти, через що втрачається сутність зазначеної юридичної дії. Іншими прикладами конкретних нульових понять є вже наведені “умисне протиправне заподіяння смерті через небережність”, “недійсне зобов’язання” тощо. А також – “Закон України, що визначає статус міста Севастополя”, оскільки, як відомо, такого закону ще не прийнято, тоді як Конституція України містить бланкетну норму у ст. 133, яка безпосередньо відсилає до сфери його регулювання.

Однак перелік критеріїв класифікації нульових понять у законодавстві цим не вичерпується. Не можна залишати поза увагою темпоральну характеристику законодавчих положень. Зокрема за цією ознакою можна виділити поняття-анахронізми (такі, що є застарілими і тому “втратили” обсяг), а також поняття, що набудуть обсягу в майбутньому (гіпотетичні). До перших можна віднести положення Закону України “Про Всеукраїнський і місцеві референдуми” від 3.07.1991 року щодо призначення місцевих референдумів *місцевими Радами народних депутатів*, оскільки таких вже не існує [9, Ст. 443]. Багато прикладів нульових понять-анахронізмів знаходимо у трудовому та житловому законодавстві, що пояснюється застарілістю переважної більшості законів, що регулюють відносини у цій сфері. Так, Закон УРСР від 17 червня 1983, який діє і досі, містить цілу низку таких нульових понять – “зрілий соціалізм”, “будівництво комунізму”, “колгосп”, “комсомольська організація” тощо. До другого виду можна віднести поняття “*державного реєстру виборців*”, що міститься в однойменному Законі від 22.02.2007 року [10, Ст. 282].

Аналіз проблеми нульових понять у чинному національному законодавстві не буде повним без з’ясування причин їх появи. В цілому різними вченими наводились наступні причини виникнення даного феномену: недотримання правил законодавчої техніки; низький професійний рівень суб’єктів законодавчого процесу; зниження рівня наукового опрацювання проектів нормативно-правових актів та договорів; фактична відсутність контролю над законодавчим процесом; низька ефективність механізмів реалізації самих законодавчих положень тощо. Однак зважаючи на специфіку кожного із видів нульових понять, думається доцільним класифікувати причини

їх появи у чинному законодавстві України на *логічні* та *позалогічні* або *власне правові*.

До першої групи причин слід віднести порушення правил законодавчої техніки, що призводить до появи логічно нульових понять. Так, Д.А. Керимов виділяв три групи правил законодавчої техніки. Перша група встановлює організаційні форми діяльності правотворчих органів, особливо – законодавчих органів. Це – норми, що визначають процес розгляду і ствердження правових актів, тобто правотворчу процедуру: законодавчу ініціативу, порядок внесення і розгляду проекту, а також порядок затвердження і опублікування прийнятого акту. Друга група правил регулює питання організації законопідготовчої діяльності: складання і редагування законопроектів, погодження їх із зацікавленими відомствами, попереднє обговорення проектів, у тому числі всенародний референдум. І третя група охоплює правила складання законопроектів, питання стилю, мови, логіки і структури нормативних актів [4, с. 4]. Зрозуміло, що в умовах хаотичності і безсистемності сьогоднішньої законотворчої діяльності уникнути таких порушень майже не можливо.

До власне правових причин в цілому можна віднести ігнорування самої сутності позитивного права як об'єктивного за змістом феномену, тобто такого, що регулює суспільні відносини, що об'єктивно склалися. Це проявляється у штучному створенні по суті порожніх законодавчих положень у гонитві за досягненнями законодавства розвинутих країн, а також міжнародних документів, сліпого їх запозичення без створення дієвих механізмів реалізації їх у подальшому. В даному випадку маємо явище, коли *de jure* існують ті суспільні інститути, що зазначені у законі, однак *de facto* їх не створено.

Як уже було зазначено, проблема нульових понять призводить до значних проблем при здійсненні правозастосовної діяльності – їх інтерпретації та застосування. Зокрема виникає парадокс: існують законодавчі приписи, однак вони означають порожнечу, ніщо, тобто їх можна використовувати як чинні законодавчі приписи, але як? Зрозуміло, що фактично нульові поняття, а також поняття-ідеали, окремі приклади яких уже були наведені, взагалі не застосовуються на практиці, оскільки фактично є гарантіями прав і свобод лише на папері. У зв'язку з існуванням логічно нульових понять та понять-



анахронізмів виникає інше явище – так звана підміна понять, що аж ніяк не може бути визнано нормальною практикою в умовах романо-германської правової сім'ї, до якої належить і правова система України. Так, зазначене застаріле поняття “*місцеві Ради народних депутатів*” на практиці замінюють поняттям “*місцеві ради*” відповідно до чинного Закону України “Про місцеве самоврядування” та інших законодавчих актів, що регулюють дані питання.

Тож надзвичайно важливим є попередження виникнення даного феномену саме на рівні законотворчості. Такими по суті превентивними методами можуть виступати: дотримання вимог законодавчої техніки щодо логічного викладення матеріалу, чіткості і конкретності формулювань і запобігання їх декларативності, правильне використання бланкетних і відсилочних норм з метою уникнення фактографічних помилок; здійснення комплексного контролю за реалізацією нормативних приписів, які набудуть реального втілення у майбутньому тощо.

Однак самих лише технічних рекомендацій не достатньо. Тому варто підійти більш комплексно до вирішення проблем законотворчості, зокрема, проблеми нульових понять. Так, сьогодні більшість вчених-правників наполягають на прийнятті Закону “Про нормативно-правові акти”, який наразі існує лише на рівні законопроекту. Однак думається, що самого лише офіційного закріплення процедурних питань прийняття законів та інших нормативно-правових актів замало. Тому слушною є рекомендація О.І. Ющика, який пропонує створити комплексну систему управління законодавчим процесом (КСУ ЗП). Практична реалізація такого управління повинна мати своїм результатом систематичне, в умовах постійного удосконалення законодавчої діяльності, вироблення визначеної програмними та плановими документами кількості законів належної якості, оптимальними витратами законодавчих ресурсів і відповідних до міжнародного права [14, с. 371].

Отже, проблема нульових понять у чинному законодавстві України (як і більшості постсоціалістичних країн) є актуальною і потребує комплексного дослідження і вирішення. Резюмуючи все сказане, слід зазначити, що вирішення проблеми нульових понять у чинному законодавстві необхідне у перспективі адаптації національної системи законодавства до європейських

стандартів, а також у зв'язку з необхідністю виконання покладених на Україну зобов'язань у сфері гарантування і охорони основоположних прав і свобод людини. На підтвердження цієї тези можна навести положення Резолюції 1346 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Виконання обов'язків та зобов'язань Україною” від 29.09.2003 року, де Рада Європи висловлює свою стурбованість з даного питання: “Асамблея визнає, що правові реформи дійсно просунулися вперед на багатьох напрямках, але вона стурбована через брак правозастосування і нагадує про *необхідність належного втілення чинного законодавства*”.

### Література

1. Аристотель. Об истолковании // Аристотель. Соч. в 4-х тт. / Ред. В.Ф. Микеладзе. – Т. 1. – М.: Мысль, 1978. – С. 91-116.
2. Бродский И.Н. Отрицательные высказывания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 104 с.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18-22. – Ст. 144.
4. Законодательная техника. Под ред. проф. Д.А. Керимова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 143 с.
5. Кант И. Критика чистого разума // И. Кант. Соч. в 6 тт. – Т. 3. – М.: Мысль, 1964. – С. 69-697.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
7. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / Пер. с англ. К. Голубович и др.; [Редакторы Л. Макеева и др.]. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
8. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 12 липня 2001 року № 2670-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 44. – Ст. 234.
9. Про Всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 року № 1286-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
10. Про державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

11. Про судоустрій: Закон України від 7 лютого 2002 року № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.
12. Семиотика: Семиотика языка и литературы. [Сборник. Пер. с англ., фр. и исп. яз.] / сост., вступ. статья и общая ред. Ю.С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – 636 с.
13. Тофтул М.Г. Логіка: Підручник. – 2-ге вид., переробл., допов. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 400 с.
14. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу: Монографія. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

### **Анотації**

В статті досліджується проблема наявності юридично невизначених фрагментів тексту чинного законодавства України. З точки зору логічної теорії понять пропонується логіко-семантичний аналіз нульових понять, їх класифікація на матеріалі чинного законодавства України.

В статье исследуется проблема наличия юридически неопределённых фрагментов текста действующего законодательства Украины. С точки зрения логической теории понятий предлагается логико-семантический анализ нулевых понятий, их классификация на материале действующего законодательства Украины.

In article is researched problem of presence legally vague fragment of the text acting legislation of the Ukraine. With standpoint of the logical theory notion is offered logician-semantic analysis zero notion, their categorization on material acting legislation of the Ukraine.

*Юркевич О. М., Філатова Н. Ю. Нульові поняття в чинному законодавстві України / О. М. Юркевич, Н. Ю. Філатова // Вісник Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ. Збірник наук. праць. Вип. 45. – Х., 2009. – С. 14-22.*